

Edebî Bir Tür Olarak Makâmâtlarda Kur'ân-ı Kerîm'den İktibâs: Bedüzzamân el-Hemedânî Örneği

Fadime Kavak

Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Ana Bilim Dalı, Bursa, Türkiye
fadimekavak@hotmail.com | <http://orcid.org/0000-0002-8817-4771> | <https://ror.org/03tg3eb07>

Sabahattin Aydın

Öğr. Gör., Sinop Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Ana Bilim Dalı, Sinop, Türkiye
sebahaddin13@gmail.com | <http://orcid.org/0000-0001-8066-5608> | <https://ror.org/004ah3r71>

Öz

Abbâsîler dönemi, sadece siyasi olaylarla değil, kültürel ve bilimsel gelişmelerle de öne çıkan bir dönemdir. Böyle bir ortamda ortaya çıkan makâme türü, secili anlatımı, dil oyunları ve mizah yönüyle hem halkı hem de aydınları etkilemiştir. Makâmeler, bir anlatı türü olmanın yanında dönemin sosyal yapısını da yansıtan önemli metinlerdir. Fakirlik, dilencilik, kurnazlık ve söz ustalığı gibi konular, makâmelerin içeriğini zenginleştirmiş ve gerçek hayatla olan bağıını güçlendirmiştir. Bedüzzamân el-Hemedânî'nin makâmeleri ise bu türün ilk örnekleri olması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Bu çalışmada Hemedânî'nin makâmelerinde Kur'ân-ı Kerîm'den yaptığı iktibâslar incelenmiştir. Bu noktada iktibâsın belâgat kitaplarındaki tanımlarına, bu sanata dair fıkhi tartışmalara ve çeşitli kullanımlarına yer verilmiştir. İktibâsların hangi bağlamlarda merdûd, makbul ya da mübah kabul edildiği; şiir ve nesirdeki farklılıkları ve âlimlerin bu konuya yaklaşımları ele alınmıştır. el-Hemedânî'nin, Kur'ân âyetlerini bazen dilencilik gibi dünyevi konular, bazen de vaaz ve öğüt gibi dinî içerikler başta olmak üzere geniş bir yelpazede metne ustalıkla yerleştirdiği görülmektedir. Makâme türü, secili yapısıyla edebî açıdan oldukça zorlu bir türdür. Bu yapı içinde kelimeleri ahenkli ve anlamlı şekilde kullanmak ciddi bir dil ustalığı gerektirir. Hemedânî, bu türün öncüsü olarak edebî alanda yeni bir yol açmış ve Kur'ân âyetlerini makâmelerinde ustalıkla kullanmasıyla bu sahadaki iddiasını daha da pekiştirmiştir. Dolayısıyla onun makâmeleri bu anlamda klasik Arap edebiyatında içerik ve biçim bakımından kalıcı bir yer edinmiştir.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili ve Belâgatı, Abbâsî, Bedüzzamân el-Hemedânî, İktibâs, Makâme.

Atıf Bilgisi

Kavak, Fadime – Aydın, Sabahattin. “Edebî Bir Tür Olarak Makâmâtlarda Kur'ân-ı Kerîm'den İktibâs: Bedüzzamân el-Hemedânî Örneği”. *Uludağ İlahiyat Dergisi* 34/2 (Aralık 2025), 405-427.
<https://doi.org/10.51447/uluid.1732883>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Date of Submission	02 Temmuz 2025 02 July 2025
Kabul Tarihi Date of Acceptance	27 Ekim 2025 27 October 2025
Yayın Tarihi Date of Publication	27 Aralık 2025 27 December 2025
Yayın Sezonu Pub Date Season	Aralık December
DOI	https://doi.org/10.51447/uluid.1649144
Değerlendirme Peer-Review	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editörler Kurulu Üyesi - Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem - Çift Taraflı Körleme Single anonymized AInternal (Editor board member) Double anonymized – Two External
Etik Beyan Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited
Yazar Katkı Oranları Author Contribution	Sorumlu Yazar Responsible Author Katkı Sunan Yazar Contributor Author
Çalışmanın Tasarlanması Conceiving the Study	%50 %50
Veri Toplanması Data Collection	%50 %50
Veri Analizi Data Analysis	%50 %50
Makalenin Yazımı Writingup	%50 %50
Makale Gönderimi ve Revizyonu Submission and Revision	%50 %50
Benzerlik Taraması Plagiarism Checks	Yapıldı – iThenticate Yes – iThenticate
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. The author(s) has no conflict of interest to declare.
Finansman Grant Support	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı & Lisans Copyright & License	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0
Etik Bildirim Complaints	ilahiyatdergisi@uludag.edu.tr - https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluid

Qur'anic Quotations in the Maqāmāt as a Literary Genre: The Example of Badī' al-Zamān al-Hamadhānī

Fadime Kavak

Prof. Dr., Bursa Uludağ University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Literature, Bursa, Türkiye
fadimekavak@hotmail.com | <http://orcid.org/0000-0002-8817-4771> | <https://ror.org/03tg3eb07>

Sabahattin Aydın

Öğr. Gör., Sinop University, School of Foreign Languages, Department of Foreign Languages, Sinop, Türkiye
sebahaddin13@gmail.com | <http://orcid.org/0000-0001-8066-5608> | <https://ror.org/004ah3r71>

Abstract [You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

The Abbasid period stands out not only for its political events but also for its cultural and scientific developments. In such an environment, the maqāma genre emerged, influencing both the public and the intellectuals with its rhymed prose, linguistic play, and humor. In addition to being a narrative form, maqāmas are important texts that reflect the social structure of the time. Themes such as poverty, begging, cunning, and rhetorical mastery enriched the content of maqāmas and strengthened their connection to real life. The maqāmas of Badī'uzzamān al-Hamadhānī hold particular significance as the earliest examples of this genre. This study examines the Qur'anic quotations used in al-Hamadhānī's maqāmas. In this context, definitions of iqtibās (quotation) in classical rhetoric books, jurisprudential debates on this literary device, and its various uses are discussed. The contexts in which quotations are considered rejected (mardūd), acceptable (maqbul), or permissible (mubāh); the differences between poetry and prose and the approaches of scholars to this subject are analyzed. This study reveals that al-Hamadhānī skillfully incorporated Qur'anic verses into a wide range of topics, sometimes related to worldly matters like begging, and at other times to religious content such as sermons and moral advice. In fact, the maqāma genre, with its rhymed and ornate structure, is quite challenging from a literary perspective. Using words harmoniously and meaningfully within this structure requires significant linguistic skill. As the initiator of this genre, al-Hamadhānī not only pioneered a new path in literature but also reinforced his literary claim by incorporating Qur'anic verses into these texts. In this sense, Badī'uzzamān al-Hamadhānī's maqāmas have secured a lasting place in classical Arabic literature in terms of both content and form.

Keywords

Arabic Language and Rhetoric, Abbasid, Badī' al-Zamān al-Hamadhānī, Iqtibās, Maqāma.

Citation

Kavak, Fadime – Aydın, Sabahattin. “Edebî Bir Tür Olarak Makâmâtlarda Kur'ân-ı Kerîm'den İktibâs: Bediüzzamân el-Hemedânî Örneği”. *Uludağ İlahiyat Dergisi* 34/2 (December 2025), 405-427.
<https://doi.org/10.51447/uluid.1732883>

Giriş

Abbâsîler dönemi, İslam tarihinin hem siyasi hem de kültürel açıdan en dinamik zamanlarından biri olarak öne çıkar. Bu dönemde meydana gelen toplumsal değişimler, iktidar mücadeleleri ve mezhep çatışmaları, edebî üretim üzerinde de büyük bir etki göstermiştir. Bu dönem aynı zamanda bilim, felsefe ve edebiyat alanlarında gözle görülür bir canlılığa sahne olmuş; farklı coğrafyalardan gelen âlim ve ediplerin katkılarıyla Arapça ilmî ve edebî yönden büyük bir gelişim göstermiştir. İşte böyle bir zeminde ortaya çıkan makâme türü, dikkat çekici yapısı, secili anlatımı, toplumsal gözleme dayalı içeriği ve mizahi üslubuyla Arap edebiyatında özgün bir yer edinmiştir.

Makâme, Arapçada “ayakta durmak” veya “ayağa kalkmak” anlamına gelen “قَامَ” kökün-den türemiş bir ism-i mekândır ve “insanların toplandığı yer” anlamında kullanılır.¹ Çoğulu “makâmât”tır.² Bir araya gelmiş bir grup insanın veya bu insanların bulunduğu yerin³ yanı sıra, zaman içinde bu mekânlarda söylenen söz, anlatılan hikâye ya da olayları ifade eden bir terim hâline gelmiştir.

Makâme türünün nasıl edebî bir form hâline geldiğini anlamak için, ortaya çıktığı dönemdeki sosyo-ekonomik ve kültürel koşulların incelenmesi gerekir. Hicri dördüncü yüzyılda Abbâsîlerde, toplumsal yapı içinde belirgin bir ayrım gözlemlenmektedir; bir tarafta zenginlik ve ihtişam içinde yaşayan bir zümre bulunurken diğer tarafta yoksulluk ve sefalet içinde yaşayan geniş bir kitle mevcuttur. Bu dönemde yaşanan kıtlık, kuraklık, bulaşıcı hastalıklar ve Dicle ile Fırat nehirlerinin taşması sonucunda ortaya çıkan salgın hastalıklar, halkın ekonomik yaşantısını derinden etkilemiştir.⁴ Bununla birlikte sokaklar, Sâsânîler olarak adlandırılan dilenci gruplarıyla dolup taşmaktaydı. Bu tür, dönemin yazarları tarafından “Sâsânîler” olarak bilinen gezgin ve dilencilerin konularını anlatan öykülerle zenginleşmiştir.⁵ Dolayısıyla başlangıçta saraylarda icra edilen makâme, yoksul ve açlık çeken kesimlere ulaşmış ve zamanla, insanları etkileyen bir üslupla konuşan dilenci hutbeleri olarak bir kimlik kazanmıştır. Öte yandan güçlükler içinde yaşayan insanların, geçim elde etmek için başvurdukları yöntemler ve girdikleri serüvenlere edebî metinlerde yer verme isteği ve dönemin gereksinimlerine uygun edebî teknikleri kullanma arzusu, makâme türünün doğuşuna zemin hazırlamıştır.⁶

Makâme türü zamanla her ne kadar dilencilik ve kurnazlık unsurlarıyla özdeşleşmiş olsa da yazılan birçok kısa hikâyede bu temaların yanı sıra ahlak gibi birçok yan temaların da ön planda olduğu görülmektedir. Nitekim Harîrî (ö. 516/1122), *Makâmât*'ın dibacesinde yer yer komik, ciddiyetsiz gibi görünen bir eser kaleme aldığı için kendisini eleştirecek olanlara kitabın ana amacının ne olduğunu şöyle izah etmektedir:

¹ Ebû Amr eş-Şeybânî, *el-Cîm* (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme, 1974), 3/80-81.

² Erol Ayyıldız, “Makâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 11 Haziran 2022).

³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1992), 12/498.

⁴ Muammer Sarıkaya, “Abbâsîler Dönemi Arap Edebiyatında Dilencilik ve Dilenci Şairler”, *Bir Kent Sorunu: Dilencilik “Sorunlar ve Çözüm Yolları”*, haz. Suvat Parin (İstanbul: Yiltam Matbaası, 2008), 492.

⁵ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebî'l-‘Arabî* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1960), 8/517.

⁶ Rahmi Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve Makâmeleri* (Ankara: Hece, 2020), 39.

“...Sonra, ameller niyetlere göredir ve şer’î hükümler de bu esasa bağlıdır. Öyleyse, aldatma değil de uyarı, yalan değil de ahlak yönünde bir yaklaşımla eser kaleme alan kişiye ne gibi bir yasak olabilir? Böyle yapan birinin durumu, sırat-ı mustakîme ulaştırın veya kendini ilme adayan biriyle aynı değil midir? Bununla beraber, hevesimi sırtlanıp lehime ya da aleyhime söz söyletmeden bu işten sıyrılmaktan başka bir şey istemem.”⁷

Fıkıh, şiir, nahiv, felsefe, tıp vb. konular makâmelerin diğer yan temalarıdır. Makâmeler yazıldığı dönemin sosyal, ekonomik, edebiyat, kültür ve yaşantısı hakkında da önemli bilgiler vermektedir.⁸ Aynı zamanda dönem yazarları için makâmeler, yalnızca hikâye anlatım aracı değil, nesirdeki ustalıklarını sergileyebilecekleri, zorlu bir yazım türü olan seciyi kullanma fırsatıdır. Bu bağlamda makâme yazarları, cümlelerin ahengini bozmadan kafiyeli ifadeler bulmaya özen göstererek özgünlüklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Anlatımı canlı tutmak ve edebî becerilerini sergilemek amacıyla âyet, hadis, şiir ve darb-ı meselleri ustalıkla içeriğe dâhil etmeye çalışmışlardır. İşte bu sebeple bazen makâmenin konusunu fıkhi, nahvî veya felsefî meselelerden seçtikleri de görülür.⁹ Ayrıca edebî bir tür olarak makâme, İspanyol edebiyatında Pikaresk kurmacalarıyla ilişkilendirilir ve ana karakter Picaroon’un maceraları Bedüzzamân el-Hemedânî (ö. 398/1008) ile Harîrî’nin (ö. 516/1122) makâmelerindeki el-İskenderî ile es-Surûcî adlı ana karakterleri anımsatır.¹⁰

Makâmelerde anlatı, genel olarak iki ana karakter etrafında şekillenir ve bu karakterlerden biri, yaşanan olayları okuyucuya aktaran anlatıcı, yani râvidir. İlim tahsil etmek, arkadaşlarını ziyaret vb. amaçlarla çeşitli şehirleri gezen bu anlatıcı, gittiği yerlerde bazen camii minberlerinde, ilim meclislerinde, mahkemede bazen de çöl yolculuklarında, sözlerindeki fesahat ve belâgat ile insanları etkileyen diğer ana karakterle karşılaşır. Bu kurnaz tip, sahip olduğu fesahat, belâgat ve zekâyı bir araç olarak kullanmakta; böylelikle çevresindekileri etkileyip onlardan maddi menfaat elde etmektedir. Anlatıcı, ilk hikâyeden itibaren bu karakterle bir gönül bağı kurmuş ve onu kendine bir nevi hoca bellemiştir. Aralarında kuvvetlenen bağ sayesinde her ne kadar sahtekârlığın farkında olsa da zaman zaman bu hilekârı, insanların içinde rencide etmeden başka bir şehre doğru yola çıkar ve bu yolla bir sonraki makâmenin kapısı aralanmış olur.

Secili düz yazı şeklinde yazılan makâmeler, Arap nesrinin en üst derecesi sayılır.¹¹ Düz yazıya şiirsel bir anlatım katılarak ve dönemin zengin dil ve kültür ortamından beslenerek ortaya çıkan makâme türünü edebiyat sahasına dâhil eden ilk kişinin Bedüzzamân el-He-

⁷ Harîrî, *Maḳāmâtü'l-Ḥarîrî* (Beyrut: Dâru Beyrût, 1978), 14.

⁸ Bu konuda bilgi için bk. Selahattin Bayram, “Harîrî’nin Makâmât Adlı Eserine Sosyo-Ekonomik Yönden Bir Bakış”, *EKEV Akademi Dergisi* 14/42 (2010), 137-148.

⁹ Ayyıldız, “Makâme”.

¹⁰ Sıtkı Güllü, *el-Ḥarîrî Hayatı, Arap Dil ve Edebiyatına Dair Çalışmaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 10. Ayrıca bu konuda Emmanuel Ramirez Nieves, “*Repenting Roguery: Penance in the Spanish Picaresque Novel and the Arabic and Hebrew Maqama*” adında Harvard Üniversitesi’nde bir doktora tezi (2015) hazırlamıştır.

¹¹ Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2016), 127.

medânî olduğu kabul edilir. Onun dört yüz kadar makâme yazdığı bizzat kendi mektuplarında dile getirilmiş, bu bilgiye Seâlibî (ö. 429/1038) ve ardından Ebû İshâk el-Husrî (ö. 413/1022) tarafından kaynaklarda yer verilmiştir.¹²

Hemedânî'den sonra Ebû Nasr Abdülazîz b. Ömer b. Nübâte es-Sa'dî (ö. 405/1014) ve İbn Nâkıya (ö. 485/1092), Hemedânî'nin *Makâmât*'ını taklit ederek makâme türünde eserler ortaya koymuştur. Yine de bu tür, Harîrî ile zirveyi görmüş ve sonraki nesiller de Harîrî'nin *Makâmât*'ını taklit etmiştir. Harîrî'den sonra Yûsuf el-Eşterkûnî (ö. 538/1143), Zemahşerî (ö. 538/1144), Yahyâ b. Mârî en-Nasrânî (ö. 589/1193), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), İbnü's-Saykal el-Cezerî (ö. 701/1301), Süleymân et-Tilimsânî (ö. 690/1291), İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334), İbrâhîm ed-Dımaşkî (ö. 739/1338), İbn Nâsır el-Hicâzî (ö. 916/1510), Süyûtî (ö. 911/1505), Muhammed el-Kastellânî (ö. 923/1517), Muhammed el-Kavvâs (ö. 999/1591), İbn Alevân el-Kabbânî (ö. 1718), Hasan el-Attâr (ö. 1250/1834), Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1270/1854), Fâris eş-Şidyâk (ö. 1304/1887), Nâsîf el-Yâzîcî (ö. 1324/1906) ve Muhammed el-Muveylihi (ö. 1349/1930) makâme türünde eserler ortaya koyan klasik ve modern bazı dönem yazarlarıdır.¹³

Bedüzzamân'ın makâmeleri, olay örgüsü ve karakter kurgusunun ötesinde, anlatımın içeriğine ustalıkla yerleştirilen dinî, ahlaki ve edebî referanslarla dikkat çeker. Bu referanslardan biri de Kur'ân-ı Kerîm'den yapılan alıntılar, yani iktibâslardır. Hemedânî, iktibâs sanatını kimi zaman bir duanın etkisini güçlendirmek, kimi zaman da kurnaz karakterlerin ikna edici söylemleri içinde kullanmış; bu alıntıları bağlama uygun biçimde yerleştirerek anlatıda çok katmanlı bir yapı inşa etmiştir. Bu yönüyle iktibâslar, yalnızca metne anlam ve estetik derinlik katmamış, bir yandan da Hemedânî'nin Arap diline, kutsal metinlere ve belâgat sanatına olan vukûfiyetini ortaya koyan bir edebî ustalık alanı olmuştur. Nitekim Hemedânî, makâme yazımındaki yetkinliğini bir mektubunda dile getirirken, rakibi Ebû Bekir el-Hârizmî (ö. 383/993) hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Eğer o âlim kişi adaletli olsaydı, beş makâme ya da on özgün metin ortaya koymaya çalışır, bunları seçkin zevklere sahip kimselerin değerlendirmesine sunar. Eğer onlar beğenir ve reddetmezlerse, ancak o zaman bizi eleştirme hakkına sahip olurdu. Şimdi bilsin ki ben, dilencilik konulu dört yüz makâme dikte ettim; bunlardan hiçbirini diğerine ne lafız ne de anlam bakımından benzememektedir. O ise bir makâmenin

¹² Şevki Dayf, *el-Makâme* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 17. Şevki Dayf'a göre, her ne kadar bazı kaynaklar Hemedânî'nin dört yüz makâme kaleme aldığını öne sürse de bu sayı gerçeği yansıtmaz. Zira Hemedânî, İbn Düreyd'in *Erba'üne Hadîsen*'ine edebî bir karşılık olarak ilk etapta kırk makâme yazmış, Nişâbur'dan ayrıldıktan sonra bunlara yalnızca on bir makâme daha ekleyerek toplam sayıyı yaklaşık elli bire çıkarmıştır. Dayf, bu noktada risale nüshalarını çoğaltan bazı kâtiplerin sayıya dair maddi hata yapmış olabileceğine dikkat çeker. Ayrıca Bedüzzamân, makâmelerini kaleme alırken yapı bakımından İbn Düreyd'in *el-Emâlî*'sini, konu bakımından ise Câhız'ın “Ehlü'l-kudye” (Dilencilik erbabı) üzerine yazdığı anlatıları belirgin biçimde taklit etmiş; böylece bu iki kaynak makâmelerin hem biçimsel yapısını hem de tematik yönünü şekillendirmiştir. Dayf, *el-Makâme*, 16-19.

¹³ Er, *Bedü'z-Zamân El-Hemezânî ve Makameleri*, 53-58; Edward Cornelius Van Dyck, *İktifâ'u'l-kânû' bimâ hüve maṭbû'* (Mısır: Matba'atü't-Te'lif, 1896), 282-284; Ayyıldız, “Makâme”.

onda birini bile ortaya koyamamakta, dolayısıyla hatalarının ifşa edilmesini hak etmektedir.”¹⁴

Makâmeleri şerh eden Ebü'l-Abbâs eş-Şerîşî (ö. 619/222), her ne kadar hocalarından naklen makâmâtın doğaçlama kaleme alındığına dair rivayetleri aktarsa da Bedüzzamân'ın yukarıdaki ifadeleri onun, bu eserleri yoğun bir hazırlık süreciyle oluşturduğunu göstermektedir. İleri düzey dilsel yetkinlik, edebî ustalık ve ön hazırlık izleri taşıyan yapısıyla da makâmelerin, doğaçlama olmaktan ziyade bilinçli bir planlamayla kaleme alındığı görülmektedir. Nitekim kırkıncı makâmede geçen, “Çokça okumam sayesinde güzel yazdım. Okumanın ardından araştırmaya, araştırmadan sonra da yazmaya geçtim.”¹⁵ ifadesi, bu sürecin aşamalı bir düşünsel emeğe dayandığını ortaya koymaktadır. Onun yöntemi, deneme, gözden geçirme ve ilmî çevrelerin değerlendirmesine sunma gibi aşamalardan oluşan bir sürece dayanmaktadır. Bedüzzamân, Hârizmî'ye karşı övünerek onun kendisi gibi yazamayacağını iddia ettiği yerde doğaçlamadan hiç söz etmez, bilakis makâmeleri zihninde kurgulayarak belli bir yapı içinde dikte ettiğini vurgular. Bu nedenle, Hemedânî'ye atfedilen “Bana bir konu verin, onun üzerine bir makâme inşa edeyim.” şeklindeki rivayetin doğru olmadığını, onun bilinçli edebî üretim tarzıyla bağdaşmadığını belirtir.¹⁶

Makâme türü, özellikle Harîrî ve Bedüzzamân el-Hemedânî'nin etkisiyle Türk edebiyatında da önemli bir yer edinmiştir. Örneğin tezkire yazarları, nesir sahasındaki üstünlükleri vurgulamak için şair ve yazarları Harîrî ve Hemedânî'ye, eserlerini ise *Makâmât*'a benzetmiştir.¹⁷ Ayrıca özellikle Harîrî'nin *Makâmât* adlı eseri, Osmanlı medreselerinde Arapça öğretiminde ileri seviye ders kitabı olarak uzun yıllar boyunca okutulmuştur. 1910 yılına ait İlmiye Nizamnamesi bu geleneğin sürdüğünü göstermektedir. Sadece medreselerde değil, camilerde ve özel ders halkalarında da okutulan bu eser, Ahmed Cevdet Efendi (ö. 1895), Mehmed Akif (ö. 1936), Yusuf Karalı (ö. 1969) gibi pek çok ilim adamı ve müderris tarafından derslerde kullanılmıştır.¹⁸ *Makâmât*, zamanla halk arasında da yaygınlık kazanmış, bazı bölümleri ezberlenmiştir.¹⁹

1. İktibâs nedir?

Arapçada “ق-ب-س” kökünden türemiş olan “iktibâs”, sözlükte “ateşten köz almak”²⁰

¹⁴ W.J Prendergast, *The Maqamat of Badi' al-Zaman al-Hamadani: With Introduction and Notes* (Londra: Forgotten Books, 2008), 21.

¹⁵ Bedüzzamân el-Hemedânî, *Maqâmât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 231-232.

¹⁶ Ahmed Hasan ez-Zeyyât, “Bedüzzamân el-Hemedânî”, *Mecelletü'r-Risâle* 46 (Mayıs 1934), 43.

¹⁷ Örnek: “Her sahîfe-i inşâsın *Mir'âtü'z-zamân* ve *Cihân-güşâ* inşâlarına nümûdâr eder. Bedî'-i Hemedânî beyânına âferîn eder ve Harîrî mustara yazılmış le'âl-i pür-ma'ânîsin görse dürrün-naẓîd gibi ferâ'id-i fevâ'idin rişte-i câna dizer.” Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-su'arâ* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010), 1/326; Manastırlı Dâniş Ahmed Efendi, *Maqâmât-ı Harîrî Şerhi*, haz. Seda Kurt (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021), 51-52.

¹⁸ Ahmed Efendi, *Maqâmât-ı Harîrî Şerhi*, 57.

¹⁹ Sıtkı Güllü, “Arap Edebiyatında ‘Makâme’ ve el-Harîrî'nin Osmanlı Medreselerinde Yüksek Arapça Öğretimi Çerçevesinde Okutulan ‘el-Makâmât’ı”, *Darulfunun İlahiyat* 2 (2000), 180;

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 6/167.

“ilim almak” veya “istifade etmek” anlamlarına gelmektedir.²¹ Bu kavram, belâgat disiplini söz sanatları başlığı altında ele alınır. İktibâs sanatı, ifadelere estetik bir derinlik ve canlılık kazandırarak sözü pekiştiren bir edebî teknik olarak öne çıkar ve bu teknik ile dinleyici veya okuyucunun dikkati canlı tutulur. Hatîb el-Kazvînî'ye göre iktibâs sanatı; bir ifadenin, Kur'ân-ı Kerîm veya hadislerden bir kısım alıntı içermesi, ancak bu kaynakların açıkça belirtilmemesi durumudur.²² Dolayısıyla bir alıntının iktibâs olarak değerlendirilmesi için, alıntının ustalıkla ve bağlama uygun bir şekilde metne yerleştirilmesi gerekmektedir. Ancak, iktibâs uygulamalarında âyet veya hadis gibi dinî metinlerin kaynak olarak belirtilmemesi gerekir. Bu yüzden “قال الله” veya “قال رسول الله” ifadelerden sonra aktarılan naslar iktibâs sanatının kapsamına girmez.²³

Belâgat kitaplarında iktibâs kavramı, benzer veya nüans farklılıklarıyla birçok terimle ilişkilendirilmiştir. Bu terimler arasında *tazmîn*, *telmîh*, *hall*, *akd*, *taklîd*, *tenâs*, *ahz*, *irsâlu mesel* ve *serîka* yer almaktadır. Bu kavramların her biri, iktibâsın farklı yönlerini veya bağlamlarını ortaya koymaktadır.²⁴ Âyet veya hadisten iktibâs konusunu ele alan belâgat kaynaklarının büyük bir kısmı, hassas bir konu olması hasebiyle iktibâsın yalnızca belâgat ilminin bir konusu olmadığını göz önünde bulundurarak bu sanatın dinî hükümlerini de ele almıştır. Sonuç itibarıyla Kur'ân-ı Kerîm ve hadisten iktibâsın şer'î açıdan caiz olup olmadığı hususunda çeşitli görüşler ortaya atılmıştır.

1.1. Fıkhi Açıdan İktibâs

İktibâs sanatının başta Kur'ân-ı Kerîm ve hadis, ardından şiir ve nesir ile bağlantılı olması nedeniyle fıkhi boyutu da gündeme gelmiş, dinî açıdan uygun olup olmadığı üzerinde birtakım görüşler ortaya atılmıştır. Ortaya atılan bu görüşler çerçevesinde alıntılama sanatı dinî açıdan merdûd, makbûl ve mübah olmak üzere üç farklı başlıkta değerlendirilir.²⁵

1.1.1. Merdûd İktibâs

Bir âyet veya hadis metninden alıntı yapmanın uygun olmadığı iktibâs türüne “merdûd” denir ve bu tür alıntılar, söz sanatları bağlamında, İslam akidesi ve ahlaki değerleriyle çatışan bir kullanıma işaret etmektedir. Merdûd iktibâslar, âyet ve hadislerin orijinal anlamlarından uzaklaştırılarak, Allah ve Resûlü'ne duyulan saygının aşıldığı durumları kapsar. Saygının aşılmadığı durumlarda dahi iktibâs sanatını haram kabul eden âlimler vardır.²⁶ Kur'ân-ı Kerîm'in şiir, peygamberin de şair olmadığını vurgulayan birçok âyet vardır.

²¹ Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķâmûs* (Kuveyt: Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 1965), 16/350. Aynı kaynaktan Zebîdî, Kisâ'î'den bir rivayette ateş almak ile ilim almanın eş değer olduğunu ifade eder.

²² Hatîb el-Kazvînî, *Telhîşü'l-Miftâh fi 'ulûmi'l-belâğa* (Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1904), 422.

²³ “قال الله...” veya “قال رسول الله” ve benzeri alıntılar kullanıldıkları yere göre *akd*, *istihâd* veya *istidlâl* gibi terimlerle ifade edilir. Daha fazla bilgi için bk. Teftâzânî, *el-Muṭavvel* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 728-730.

²⁴ Mehmet Şirin Aladağ, *Arap Edebiyatında İktibâs Sanatı* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 28-71; Emrullah Tanır, *Ziyâüddîn İbnü'l-Esîr'in el-Veşyü'l-Merkûm Adlı Eseri Işığında Hallü'l-Manzûm Sanatı* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 30-40.

²⁵ İbn Hicce, *Ĥizânetü'l-edeb ve ĵâyetü'l-ereb* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 2004), 2/455.

²⁶ Muhammed Ahmed Muhammed Mu'abbid, *Nefeḥât min 'ulûmi'l-Ķur'ân* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 2005), 66.

Böyle âyetler varken Kur’ân-ı Kerîm veya peygamberden alıntılama yapmak uygun değildir. Celâleddîn es-Süyûtî, “*Şerhu ‘Ukûdi’l-cümân*” adlı eserinde Mâlikî mezhebi fukahası-
nın iktibâsı haram kabul ettiğini söyler ve şöyle bir olay nakleder:

“Hocamız Kâdîkudât Muhyiddîn b. Ebî’l-Kâsım el-Ensârî’ye hocamız Şihâbüddîn el-Hicâzî’nin şu şiirini sordum:

مَاتَ ابْنُ مُوسَى وَهُوَ بِحَرْ كَامِلٍ فَمَهَنَّاكُمْ جَمْعَ الْمَلَائِكِ مُشْتَرَكٍ
يَأْتِيَكُمُ الثَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ²⁷

“İbn Mûsâ vefat etti ki, o tam bir ilim deryasıydı. Ne mutlu size ki, bütün
melekler size taziye de bulundu.

Size içinde Rabbinizden bir huzur (sekinet) ve onun bıraktıklarından bir
bakiye bulunan sandık gelecektir.”

Bu konuda ne diyorsun dedim; “Bize göre bu, küfürdür.” dedi.”²⁸

Öte yandan Kâdî İyâz (ö. 544/1149) da Kur’ân âyetlerinin gereksiz laf, şaka ve benzeri diyaloglarda veya darb-ı mesellerle kullanılmasının uygun olmadığını ifade etmiştir. Bu tür uygulamaların, Kur’ân’ın itibarına zarar verebileceği nedeniyle bu durumlardan uzak durulması gerektiğini vurgular.²⁹ Ebû Bekr el-Bâkillânî (ö. 403/1013) ve bir grup takipçileri, yukarıda belirtilen sebeplerle şiirde Kur’ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîften alıntı yapmayı uygun görmemekte; fakat nesir türündeki düz yazılarda daha farklı bir yaklaşım sergilemektedir.³⁰

Şiirde Kur’ân’dan alıntı yapılmasının yasaklanma gerekçesi, muhtemelen Kur’ân’ın şiire benzemekten uzak tutulması ve bu konuda net Kur’ân âyetlerinin varlığıdır.³¹ Nesirde ise bu minvalde âyet olmadığı için bir sakınca görülmemiştir. Süyûtî’ye göre, Kur’ân’dan iktibâs yapılması meselesinde âlimler arasında genel bir uzlaşma söz konusudur.³² Ona göre Kur’ân’dan nesir içinde alıntı yapmak câiz görülmüş, şiirde ise ihtilaf doğmuştur. O, bu konudaki fikrini şöyle ifade etmektedir:

“Ben derim ki: Nesirle şiir arasında ayırım yapılmasının gerekçesi açıktır. Çünkü Yüce Kur’ân, şiir olmak sıfatından tenzih edilmiş olduğundan, şiirde onun yer alması da uygun düşmez. Nesirde ise bu durum söz konusu değildir.”³³

²⁷ Şiirin ikinci beyti olan “يَأْتِيَكُمُ الثَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ” kısmı Bakara sûresinin 248. âyetinden iktibâstır. Şiirde öldüğü söylenen kişinin adı İbn Mûsâ’dır. 248. âyette Allah Teâlâ’nın bahsettiği ise Mûsâ ve Hârûn peygamberlerdir. Âyetin meali ise şöyledir: Peygamberleri onlara “O’nun hükümdarlığının alâmeti, içinde rabbinizden bir sekinet, Mûsâ ve Hârûn ailelerinin bıraktıklarından bir bakiye bulunan ve meleklerin taşıdığı sandığın size gelmesidir” dedi.

²⁸ Süyûtî, *Şerhu ‘Ukûdi’l-cümân fi’l-me’ânî ve’l-beyân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2011), 378-379.

²⁹ Kâdî İyâz, *İkmâlû’l-mu’lim bi fevâ’idi Müslim* (Mısır: Dâru’l-Vefâ’, 1998), 6/180; Aladağ, *Arap Edebiyatında İktibâs Sanatı*, 117.

³⁰ İbn Ebî Lutf el-Haskefî, *Ref’u’l-iltibâs ‘an münkiri’l-iktibâs* (Beyrut: Dâru’l-Meşrik, ts.), 15.

³¹ el-Hâkka 69/41: O, bir şair sözü değildir. et-Tûr 52/30: Yoksa onlar, “O, bir şairdir; onun, zamanın felaketine uğramasını bekliyoruz.” mu diyorlar.

³² Süyûtî, *el-Hâvî li’l-fetâvî* (Beyrut: Dâru’l-Fikr li’t-Tibâ’a, 2004), 1/328.

³³ Süyûtî, *el-Hâvî li’l-fetâvî*, 1/328.

1.1.2. Makbûl İktibâs

Peygamber'i övmek amacıyla yapılan,³⁴ Kur'ân-ı Kerîm'in lafzının değiştirilmediği ve anlamının bozulmadığı alıntı türüne "makbûl iktibâs denir.³⁵ İktibâsın amaç ve kullanımına ilişkin değerlendirmeler yapan bu görüşün savunucuları için en önemli husus, Allah kelâmına karşı bir saygısızlık olup olmadığıdır. Bu nedenle, mizah veya bireysel çıkarlar doğrultusunda gerçekleştirilen iktibâslar makbûl kabul edilmez. Ancak, hutbe ve vaaz gibi bağlamlarda âyetlerin iktibâsına daha esnek bir yaklaşım sergilenecek bu uygulamalara ruhsat verilmektedir.³⁶ İbnü'l-Esîr *Cevheru'l-kenz* adlı eserinde makbûl iktibâsı/tazmini şöyle tanımlar:

"Tazminin makbûl olması için tek şart vardır. O da konuşan kişinin sözüne âyet ve hadisten iktibâs yapıyorsa âyetin hükmünü veya peygamberlerden birini küçük düşürmemesidir. Şayet kişi, âyetin yüceltmesine rağmen birini ya da delalet ettiği hükmü küçümser veya âyetin hükmüne muhalif bir kullanım yaparsa işte o zaman bu, küfre kadar gider."³⁷

1.1.3. Mübah İktibâs

Mektup, gazel ve hikâyelerde âlimlerin çoğunluğuna göre hem Hz. Peygamber hem de sahabe tarafından Kur'ân'dan yapılan alıntılar nedeniyle iktibâs sanatı caiz kabul edilmiştir.³⁸ Burada önemli olan bu tür iktibâsların, lafza müdahalede bulunulmaksızın ve anlamın değiştirilmemesi kaydıyla, caiz veya mübah olarak değerlendirilmiştir.³⁹ Ancak tarihsel örneklerden de anlaşılacağı üzere, belirli hassasiyetler gözetilerek Kur'ân'dan yapılan iktibâsların mizahi bağlamlarda da kullanıldığı gözlemlenmiştir Kur'ân'dan iktibâsların mi-zahta kullanımına dair şu örnek verilebilir:

"Bir gün tufeylinin⁴⁰ tekine, Kur'ân'ın en çok hoşuna giden sûresinin hangisi olduğu

³⁴ Muhammed Halîl el-Murâdî, *Silkü'd-dürrer fî a'yânî'l-ğarnî's-sânî 'aşer* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988), 4/2/306.

³⁵ Muhammed Efil, *Klasik Arap Edebiyatında Bir Mizah Tekniği Olarak Kutsal Metnin Gücünden Yararlanma* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 8.

³⁶ Mu'abbid, *Nefehât min 'ulûmi'l-ğur'ân*, 66.

³⁷ İbnü'l-Esîr el-Halebî, *Cevheru'l-kenz* (İskenderiye: el-Me'ârif bi'l-İskenderiyye, 2009), 262.

³⁸ Mu'abbid, *Nefehât min 'ulûmi'l-ğur'ân*, 66.

³⁹ İbn Ebî Lutf iktibâsın caiz olduğuna has 80 sayfalık bir kitap kaleme almış, Kur'ân ve hadisten iktibâs yapmanın caiz olduğuna dair deliller ortaya koymuştur. Daha fazla bilgi için bk. Haskefi, *Ref'u'l-iltibâs 'an münkiri'l-iktibâs*.

⁴⁰ Başkalarının sırtından geçinen aç gözlü, asalak, otlakçı kişilere verilen ad. Emevîler devrinde ortaya çıkan tufeylilik ve dilencilik mizahı Abbâsîler zamanında özellikle 4. Yüzyılda yaygınlaşmıştır. Tufeylilerin önderi olan ve buna adını veren Tufeyl b. Zellâl, esprileri ve kurnazlıklarıyla düğün ve ziyafetlere davetsiz katıldığından "Tufeylü'l-a'râs (düğünlerin tufeylisi)" lakabını almıştır. Daha fazla bilgi için bk. İsmail Durmuş, "Mizah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Ekim 2024.)

soruldu. O da “Mâide sûresi” diye yanıtladı. Ardından, en beğendiği âyetin ne olduğunu sordular. Tufeyli, “Bırak onları yesinler, içsinler,”⁴¹ dedi. “Ya daha sonra?” dediklerinde, “Yemeğimizi getir!”⁴² yanıtını verdi. “Peki daha sonra?” diye sorduklarında, “Girin oraya, esenlikle, güven içinde,”⁴³ dedi. Son olarak, başka bir âyet var mı diye sorduklarında, “Onlar oradan çıkarılacak değillerdir,”⁴⁴ âyetini okudu.”⁴⁵

2. Bedüzzamân el-Hemedânî'nin Hayatı

Tam adı Ebü'l-Fazl Ahmed b. Hüseyin b. Yahyâ el-Hemedânî olan Bedüzzamân, hicri 358 milâdi 967 yılında, bugün İran sınırları içerisinde yer alan Hemedân şehrinde dünyaya gelmiştir. Arap bölgesine uzak bir coğrafyada doğmuş olmasına rağmen, dil ve edebiyat alanındaki yetkinliğiyle kısa sürede edebiyat çevrelerinde kendine sağlam bir yer edinmiştir. Bazı kaynaklarda Fars asıllı olabileceği yönünde görüşler ortaya atılsa da Hemedânî, soyunun Tağlib ve Mudar gibi Arap kabilelerine dayandığını özellikle vurgulamıştır.⁴⁶

Hemedân, Hemedânî'nin dünyaya geldiği ve ilk eğitimini aldığı şehir olmasına rağmen, onun bu topraklara karşı derin bir sevgi beslemediği açıkça görülmektedir.⁴⁷ Şehir halkını bilgisizlikleri ve sert mizaçlarıyla tanımlamaktan geri durmayan Hemedânî, hocası Ahmed b. Fâris'e gönderdiği bir mektupta memleketine yönelik eleştirilerini hiciv dolu şu dizelerle çekinmeden dile getirmiştir: “Aklımın zayıflığı konusunda beni kınamayasın, şayet benim Hemedânlı biri olduğumu biliyorsan...”⁴⁸

Hemedân'a yönelik eleştirilerine rağmen bu şehir, Bedüzzamân'ın edebî yolculuğunun başladığı yerdir. Burada dönemin önde gelen âlimlerinden ders alma imkânı bulmuştur. Hocaları arasında *Mücmel fi'l-luğa* adlı eserin müellifi Ebü'l-Hüseyin İbn Fâris gibi meşhur bir dil âlimi yer alır. Bir diğer hocası ise özellikle hadis rivayetleriyle tanınan İsâ b. Hişâm'dır. Nitekim İsâ b. Hişâm, *Makâmât*'da râvi olarak karşımıza çıkan ana karakterin adıdır ve açıktır ki bu isim ikinci hocasından ilhamla seçilmiştir.⁴⁹ Hemedânî'nin yaşadığı dönem, siyasi karışıklıklara rağmen Mütenebbî, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Ebü'l-Alâ el-Ma'arrî gibi büyük isimlerin yetiştiği, entelektüel hareketliliğin yüksek olduğu bir çağdır. Böyle seçkin bir ortamda “zamanının harikası” olarak anılması, onun edebi yeteneğini gözler önüne sermektedir.

Yirmi iki yaşında iken pek sevmediği memleketinden ayrılan Hemedânî, Rey şehrindeki

⁴¹ el-Hicr 15/2.

⁴² el-Kehf 18/62.

⁴³ el-Hicr 15/56.

⁴⁴ el-Hicr 15/48.

⁴⁵ Şihâbüddîn el-İbşîhî, *el-Müstetraf fi külli fennin müstezraf* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 695.

⁴⁶ Bedüzzamân el-Hemedânî, *Resâ'il* (Mısır: Matba'a Hindiyeye, 1898), 4; Nevzat Aşık, “Bedüzzamân el-Hemedânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Haziran 2022)

⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994) 1/128.

⁴⁸ Şevkî Dayf, *el-Fen ve mezâhibühü fi'n-nesri'l-ʿArabî* (Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1983), 238.

⁴⁹ Dayf, *el-Fennü ve mezâhibühü fi'n-nesri'l-ʿArabî*, 239; Prendergast, *The Maqamat of Badi' al-Zaman al-Hamadhani: With Introduction and Notes*, 5.

Sâhib b. Abbâd'ın sarayına gitmiştir. Burada edebiyatçılarla buluşmuş ve zengin bir kütüphaneye erişim imkânı bulmuştur. Daha sonra Cürcân'a geçerek İsmailî çevreleriyle temas kurmuş ve farklı fikirlerle donanmıştır. Hicri 382 yılında 24 yaşında iken Nişabur'a geçmiş ve burada meşhur eseri *Makâmât*'ı kaleme alarak edebiyat sahnesine damgasını vurmuştur. Nişabur'da, dönemin büyük âlimlerinden Ebû Bekir el-Hârizmî ile girdiği edebî mücadele, onun ününü daha da artırmıştır. Doğaçlama alanında yapılan bu çekişmede, Hemedânî'nin Harezmi'yi mağlup etmesi, genç yaşta şöhretinin yayılmasına ve nüfuz sahibi kişiler tarafından himaye edilmesine vesile olmuştur. Hârizmî'nin vefatından (383/993) sonra Hemedânî rakipsiz bir konuma yükselmiş, Horasan, Sicistan ve Gazne bölgelerini dolaşarak, *Makâmât*'ını hayran topluluklara okumuştur. En sonunda Herat'a yerleşmiş ve burada zengin bir adamın kızıyla evlenerek hayatını düzene sokmuştur. Bu evlilikten bir kızı olmuştur.⁵⁰

Bedüzzamân, h. 398 yılında Herat'ta kırk yaşında vefat etmiştir. Ölümüne dair iki farklı rivayet mevcuttur: Bir rivayete göre, bir hastalık sonucu bayılmış, aceleyle defnedilmiş ve mezarda uyanarak çılgık atmış, mezarı açıldığında ise sakalı ellerinin arasında ölü bulunmuştur. Bir diğer rivayete göre ise zehirlenerek ölmüştür.⁵¹

3. *Makâmât*'ta Kur'ân-ı Kerîm'den Yapılan Alıntılar

Bedüzzamân el-Hemedânî'nin kaleme aldığı makâme sayısı elli bir olarak tespit edilmiştir. Olayları okuyucuya veya dinleyiciye aktaran ana karakter ise İsâ b. Hişâm'dır. Hikâyeler, genellikle "*Haddesenâ 'İsâ b. Hişâm kâle*" (İsâ b. Hişâm bize anlattı ve dedi ki:) ifadesiyle başlamaktadır. Ayrıca, makâmenin geçtiği yer ya başlık olarak ya da içerik açısından sunulmaktadır. Makâmeler, giriş (genellikle bir yolculuk veya bir bölgeye varışla başlar), gelişme (çoğunlukla tasvir, belâgat ve şiirlerle diğer karakterin insanları kandırdığı ve kurnazlık sergilediği bölümü içerir) ve sonuç (kurnazlığın açığa çıktığı ve tüm bu hileleri gerçekleştiren karakterin görüldüğü bölüm) aşamalarından oluşmaktadır. Sonuç kısmında yer alan şiir veya deyim, söz konusu makâmenin ana fikrini temsil eder bir özet niteliğindedir.

Makâmeler, yapısı itibarıyla secili bir tür olduğundan, her kelimenin ahenk içinde kullanılması gerekmektedir. Bu ahengi âyet, hadis, şiir, zaman zaman darb-ı mesellerle süslemek ise uzmanlık gerektiren bir konudur ve yazarın Arap diline olan hakimiyetini gösterir. Örnek olarak Hemedânî, *Makâmât*'ın birinci hikâyesi olan "*Karîdiyye*"nin sonuç kısmında, (İsâ b. Hişâm'ın hediyeler sunduğu kişinin Ebü'l-Feth el-İskenderî olduğunu fark etmesi üzerine, "*Biz seni çocukken himayemize alıp büyütmedik mi? Hayatının nice yıllarını aramızda geçirmedin mi?*")⁵² ifadesini kullanarak Şuarâ sûresinin on sekizinci âyetinden alıntı

⁵⁰ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'aşr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 3/293-296.

⁵¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/129; Er, *Bedü'z-Zamân el-Hemezanî ve Makâmeleri*, 50; Prendergast, *The Maqamat of Badi' al-Zaman al-Hamadhani: With Introduction and Notes*, 9.

⁵² Vaktiyle Firavun'un, İsrâiloğulları'nın yeni doğan erkek çocuklarını öldürtmesi sebebiyle Mûsâ dünyaya geldiğinde annesi onu bir sandık içinde nehre bırakmıştı. Çocuk, Firavun'un hizmetçileri tarafından bulunmuş ve Firavun'un sarayında yetiştirilmişti. Yıllar sonra Hz. Mûsâ peygamber olarak Firavun'un karşısına çıktığında Firavun'un ona söylediği cümle.

yapmaktadır. Bu alıntı, karakterler arasındaki karşılaşmayı derinleştirerek geçmişe ve hatıralara yapılan göndermelerle metnin anlam katmanını zenginleştirmektedir. Dolayısıyla Hemedânî'nin bu alıntısı, metne sadece estetik bir derinlik kazandırmakla kalmayıp aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'in îcâz yönünü kullanarak karakterler arasındaki muhabbet ve ilişkinin derinliğini de ortaya koymaktadır.

Makâme türündeki hikâyelerin sonuç kısmında, genellikle insanlardan maddi destek sağlamak amacıyla kurnazlıklar yapan karakter, râvî tarafından yakalandığında, râvî şu ifadeyi kullanır: “فَأَمَّا لِقَامِهِ فَإِذَا وَاللَّهِ شَيْخُنَا أَبُو الْفَتْحِ الْإِسْكَندَرِيُّ وَحُكَّكَ أَيْ دَاهِيَةً أَنْتَ؟” (...Bunun üzerine peçesini kaldırdı. Bir de ne göreyim, hocamız Ebü'l-Feth el-İskenderî! Yazıklar olsun sana, ne bela bir şeysin sen!) Bu noktada hikâye, kurnaz karakterin özlü bir söz söylemesi veya durumu özetleyen bir şiir okumasıyla sona ermektedir.

Hemedânî, Kur'ân'dan iktibas yaptığı ilk makâme “Karîdiyye”den sonra sırasıyla “Ezâziyye” (diğer adıyla Bağdâdiyye), “Belhiyye”, “Sicistâniyye”, “Kûfiyye”, “Esediyye” ve “Ğaylâniyye” makâmelerinde âyet ve hadislerden alıntılara yer vermemiştir. Ancak sekizinci makâme olan “Ezrebîcâniyye”de (Azerbeycâniyye) toplam on bir ayrı âyetten alıntılar yapmıştır. Bu on bir âyetten ikişer tanesi En'âm, Lokmân, Nûh, Nebe ve Ra'd sûrelerinden; birer tanesi ise Hac ve Bakara sûrelerinden alınmıştır. “Azerbeycâniyye” makâmesinde dikkat çeken bir husus da bu âyetlerin sırasıyla değil, karışık bir şekilde sunulması ve bu durumun makâmenin gerek anlam gerekse akıcılık açısından ahengini bozmayacak şekilde gerçekleştirilmesidir. Yani iktibâs yapılan iki En'am sûresi âyetlerinden biri metnin bir yerinde, diğeri başka bir yerde kullanılmıştır ve bunu diğeri âyetlere de uygulamıştır. Bunu da makâmenin anlam akışını bozmadan gerçekleştirmiştir. Söz konusu makâmenin gelişme bölümünde râvî İsâ b. Hişâm, Azerbaycan çarşılarını gezerken yüzü kapalı bir adam Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini harmanlayarak dikkat çekici bir şekilde dua eder ve insanların kendisine binek hayvan vermeyeceğini bildiği için bu duaları dilencilik emelleri için kullanır. Sonuç itibarıyla İsâ bu duayı eden her kimse, Ebü'l-Feth el-İskenderî'den daha fasih olduğunu söyledikten hemen sonra bu adamın da İskenderî olduğunu fark eder.

İktibâs, alıntılanan sözcük ve cümlelerin yapısına riâyet edilip edilmemesi açısından iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Alıntılanan âyet veya hadisin söz dizim ve anlam yapısının korunması durumunda bu tür, “el-iktibâsu'n-nassî” olarak adlandırılır. Buna karşın, alıntılanan âyetlerin terkip veya mana yapısına uyulmadığı, yani ifadelerinde değişiklik yapıldığı iktibâs yöntemine ise “el-iktibâsu'l-işârî” denilir.⁵³ Hemedânî'nin makâmelerinde iktibâsın her iki türüne de rastlamak mümkündür. Mesela Azerbeycâniyye makâmesinde el-iktibâsu'n-nassî olarak kabul edilecek âyetler şunlardır:

“Allahım, ey gecenin karanlığını yarıp sabahı ortaya çıkaran”⁵⁴, “üzerimize düşmesin

⁵³ Aladağ, *Arap Edebiyatında İktibâs Sanatı*, 171.

⁵⁴ el-En'âm 6/96.

diye göğü tutan”⁵⁵, “yeri döşek, göğü bina kılan”⁵⁶, “Geceyi dinlenme zamanı”⁵⁷, gündüzü de geçimi temin zamanı kılan”⁵⁸, “yağmur yüklü bulutları meydana getiren”⁵⁹, ibret olması için yıldırımlar gönderen...”⁶⁰

Bu makâmmede tespit edebildiğimiz el-iktibâsu'l-işârî olarak kabul edilecek âyetler ise şunlardır:

“Ey, her tarafı kuşatan nimetlerini bize gönderen”⁶¹, “canlıları erkek ve dişi olarak yaratan.”⁶²

Bu makâmmede, gerek el-iktibâsu'l-işârî türündeki alıntılarda gerekse el-iktibâsü'n-nassî örneklerinde Hemedânî, Kur'ân-ı Kerîm'de fiil formu ile kullanılan kelimelerin ism-i fâilini tercih etmiştir.

Hemedânî, Azerbeycâniyye makâmesinin ardından Cürcâniyye ve İsfehâniyye makâmelerinde herhangi bir âyet veya hadisten yararlanmamıştır. Ancak Ahvâziyye makâmesinde, biri İnfitâr diğeri Tekvîr sûresinden olmak üzere iki âyet iktibâs etmiştir. İktibâs edilen İnfitâr sûresinin ilk âyeti, Kur'ân-ı Kerîm'deki bağlamından farklı bir olayda kullanılmakla birlikte, her iki durumda da kıyametin kopması anlamını korumaktadır. Bu iktibâs, Hemedânî'nin metinlerarası ilişkilere de ne denli hâkim olduğunu ortaya koymaktadır.

“... Tam yürümeye başladığımız anda sağ elinde bastonla eskimiş iki parça elbisesi olan bir adam karşıladı bizi. Omzunda bir tabut vardı. Tabutu görünce uğursuzluk saydık ve yönümüzü değiştirip ondan uzak durduk. Bunu görünce öyle bir bağırdı ki, neredeyse yer yarılacak⁶³, yıldızlar, bulanıp sönecekti.”^{64/65}

Azerbeycâniyye makâmesinin ardından Hemedânî, Bağdâdiyye makâmesinde biri Kehf sûresinin 63. âyetinden, diğeri ise Bakara sûresinin 156. âyetinden olmak üzere iki âyet iktibâs etmiştir. Bağdâdiyye makâmesinin ardından Basriyye ve Fezâriyye makâmelerinde herhangi bir iktibâsa rastlanmamaktadır. Câhiziyye makâmesinde de herhangi bir âyet veya hadis iktibâsına rastlanmaz fakat Hemedânî'nin, makâmâtında ilk kez bir hadîs-i şerîfi Câhiziyye'de kullandığı gözlemlenmektedir.⁶⁶ Bununla birlikte, bu kullanım iktibâs olarak

⁵⁵ el-Hac 22/65.

⁵⁶ el-Bakara 2/22.

⁵⁷ el-En'âm 6/96.

⁵⁸ en-Nebe' 78/11.

⁵⁹ er-Ra'd 13/12.

⁶⁰ er-Ra'd 13/12.

⁶¹ Lokmân 31/20.

⁶² en-Nebe' 78/8.

⁶³ el-İnfitâr 82/1.

⁶⁴ et-Tekvîr 81/2.

⁶⁵ Hemedânî, *Maḳāmât*, 65.

⁶⁶ Hemedânî, *Maḳāmât*, 87.

kabul edilmez; zira “قال الله...” veya “قال رسول الله...” gibi ifadelerle kullanılmıştır.

Makâmâtlarda zaman zaman âyet ve hadislerden edebî estetiklik, dinî vaaz, hutbe ve nasihat, sosyal ve siyasi vb. çeşitli amaçlarla iktibâslar yapıldığı gözlemlenmektedir. Ancak, makâmelerin gelişme bölümünde, yani kurnazlık yapan karakterlerin boy gösterdiği sahnelerde, bu iktibâsların çoğunlukla dilencilik veya duygu sömürüsü amacı güttüğü sıkça rastlanan bir durumdur. Buhâriyye makâmesindeki iktibâs bu cihetten bir kullanıma örnektir.

“Ey cemaat, daha önce duymadıklarınızı duydunuz bugün. Her biriniz elini cömertlik için çalıştırsın, bana iyilik ederek çocuğunun yarımını düşünsün, beni anın ki ben de sizi anayım.”⁶⁷ Siz bana verin ki ben de size teşekkür edeyim.”⁶⁸

Kazvîniyye makâmesi, Hemedânî’nin Kur’ân-ı Kerîm’den yaptığı iktibâsı ilk kez bir şiirde kullandığı makâmedir. Bu makâmede toplam beş ayrı âyetten alıntı gerçekleştirilmiştir. İktibâsların dördü doğrudan alıntı (işârî) şeklinde iken, biri örtük (nassî) bir biçimde kullanılmıştır. İktibâsların ikisi şiir içinde yer almış, üçü ise nesir bölümünde değerlendirilmiştir. Aşağıda önce örtük iktibâsı sonra ise doğrudan olanlara yer verilecektir.

“Daha uyku bizi avucuna almadan eşek anırmısından daha çirkin bir ses⁶⁹ ve deve yavrusunun daha sessiz bir ayak sesi duyduk.”⁷⁰

“Allah’a dua ediyorum, acaba var mıdır, eşlik edecek biri, bereketli topraklara ve geniş yerlere.

Yüce bahçeye⁷¹, hâlâ meyveleri sarkık⁷², yok olup bitmeyen.

...Hidayetin alametleri belirlediği zaman dedim ki: Allah’tan yardım ve yakın bir zafer vardır.”⁷³

“Ardımda bahçeler, üzüm bağları, gencecik yaşıt kızlar⁷⁴, ... ve kantarlarca servet ve salma atlar⁷⁵ bıraktım.

On dokuzuncu makâme Sâsâniyye’de yine Bedüzzamân, şiirde âyetten istifade etmiştir.

“Elini aşağı indir, kesenin ağzını aç ve benim için elini koynuna koy.”⁷⁶

⁶⁷ el-Bakara 2/152.

⁶⁸ Hemedânî, *Mağâmât*, 99.

⁶⁹ Lokmân 31/19.

⁷⁰ Hemedânî, *Mağâmât*, 102.

⁷¹ el-Hâkka 69/22.

⁷² el-Hâkka 69/23.

⁷³ es-Saff 61/13.

⁷⁴ en-Nebe’ 78/32-33.

⁷⁵ Âl-i İmrân 3/14.

⁷⁶ Tâhâ 20/22.

Yirminci makâme olan Kirdiyye'de Kur'ân-ı Kerîm'den herhangi bir iktibâs yapılmamıştır. Ancak, sonraki makâme olan Mûsulîyye'de, Meryem sûresinin 92. âyeti ile Nasr sûresinin 2. ve Bakara sûresinin 69. âyetleri olmak üzere üç farklı âyetten alıntılara rastlanmıştır.⁷⁷

Hemedânî'nin en uzun makalelerinden biri olan Medîriyye'de Kur'ân-ı Kerîm'den yalnız bir alıntı vardır.⁷⁸ Makâme, İsâ b. Hişâm ve Ebü'l-Feth'in Basra'da bir akşam yemeğine davet edilmesiyle başlar. Sofrada *medîra* (bir tür yahni) ikram edilince Ebü'l-Feth ansızın tedirgin olur; tepkisi o kadar güçlüdür ki oradakiler bu davranışı şaka zanneder. Ancak Ebü'l-Feth'in bu yemeğe karşı tepkisinin ardında oldukça ilginç bir geçmiş vardır. Ebü'l-Feth, bir zamanlar Bağdat'ta yaşadığı tuhaf bir olayı anlatır: Bir tüccar, onu *medîra* yemeği için evine davet etmiştir. Yol boyunca hem yemekten hem de karısından övgüyle bahseden ev sahibi, eve vardıklarında bu abartılı övgülerine devam etmiş; öyle ki Ebü'l-Feth lavaboya gittiğinde, tuvaletin taşını, duvarını bile methetmiştir. Bu aşırı tutumdan rahatsız olan Ebü'l-Feth, *medîra* bahanesiyle yapılan bu gösterişli ağırlamanın samimiyetsizliğini fark edip kaçarcasına evden uzaklaşmıştır. Ancak ev sahibi arkasından “*Medîra! Medîra!*” diye bağırınca, sokaktaki çocuklar bu ismi onun lakabı sanmış ve Ebü'l-Feth'e böyle hitap etmeye başlamışlardır. Sinirlenen Ebü'l-Feth, çocuklardan birine taş atmış fakat taş yanlışlıkla bir yetişkine isabet etmiş; bunun üzerine hapse atılmıştır. Bu olaydan sonra, *medîra* yemeğiyle arasına kesin bir mesafe koymaya karar vermiştir.⁷⁹

Bu olayın ardından Ebü'l-Feth, *medîra* yemeğine karşı duyduğu tepkinin sebebini açıkça ortaya koymuş olur. Makâmelerde iktibâs edilen Kur'ân âyeti ise, bu geçmiş deneyime göndermede bulunarak, ev sahibinin aşırı ısrarcılığını ve Ebü'l-Feth'e âdeta Kıtâmîr gibi yapışan tavrını vurgulamak amacıyla kullanılmıştır. Âyet, aynı zamanda Ebü'l-Feth'in bu yemeğe isteksiz katılımını, sanki zorla götürülüyormuş gibi bir etkiyle yansıtır. Ancak makâmenin tamamı göz önünde bulundurulduğunda, İskenderî'nin yine bildik kurnaz ve çıkarıcı tavrıyla hareket ettiği; yaşadığı bu absürt olayı da kendine özgü, tufeyli mizacının doğal bir uzantısı olarak sergilediği ortadadır.⁸⁰

Takip eden Hirziyye makâmesinde bir âyetten iktibâs yer alırken⁸¹ Mâristâniyye makâmesinde beş âyet bulunmaktadır.⁸² Bu âyetler, birçok makâmedeki gibi olay örgüsünde dilencilik ve menfaat aracı olarak değil, dinî ve ahlaki amaçlarla yapılmış iktibâslardır. Ancak, Mâristâniyye'deki bu beş âyetten yalnızca üçü, iktibâs sanatı bağlamında değerlendirilebilir. Ayrıca, bu makâmelerde yer alan iki hadîs-i şerîf de Câhîziyye'de olduğu gibi, kullanılan ifadelerin âyet veya hadîs olduğunu açıkça belirten bir üslupta sunulmuştur. Doğrudan alıntı ifadelerinden uzak durularak, metne doğal bir biçimde ve ustalıkla yerleştirilen âyetler şunlardır:

⁷⁷ Hemedânî, *Maḳāmât*, 116-120.

⁷⁸ İktibâs yapılan âyet, Ashâb-ı kehf ve onun sadık köpekleri Kıtâmîr'e atıftır. Hemedânî, *Maḳāmât*, 124.

⁷⁹ Hemedânî, *Maḳāmât*, 122-136.

⁸⁰ Medîriyye makâmesi üzerine bir makale yayımlanmıştır. Daha fazla bilgi için bk. Fedwa Malti Douglas, çev. Ömer Kara, “Makâmât ve Edebiyat Hemedânî'nin ‘el-Makâmâtü'l-Merdiyye'si”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2012), 185-208.

⁸¹ en-Nasr 110/2.

⁸² Hemedânî, *Maḳāmât*, 141-146.

“...Sizler, ey bu ümmetin mecusileri, kaçınılmaz kaderi yaşıyorsunuz. Evlerinizde olsaydınız, haklarında ölüm yazılı olan kimseler, yine de yatacakları yere varırlardı.”⁸³

“...Ey Kitap ve hadis düşmanları, neye uğursuz diyorsunuz? Allah’la, O’nun âyetleriyle ve peygamberiyle mi eğleniyorsunuz?”⁸⁴

“...Ve sen İbn Hişâm, yoksa (bunların) bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyor-sun?”⁸⁵

Yirmi beşinci makâme olan Mecâ’iyye’de, iktibâs olarak değerlendirilebilecek âyet veya hadis kullanımına rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, takip eden Va’ziyye makâmesinde dört ayrı âyetten iktibâs yapılmıştır. Daha önce de ifade edildiği üzere iktibâslar, yazarların yaşadığı dönemin edebiyat camiasında hem bir gösteri alanı hem de kendilerini ispat etme fırsatı sunmanın yanı sıra topluluğa vaaz ve nasihat verme amacı da taşımaktadır. Bu bağlamda, özellikle Va’ziyye makâmesinde Hemedânî’nin öğüt verme amacı belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir. Zira makâmede Ebü’l-Feth el-İskenderî’yi insanları bir yere topladıktan sonra karşılıksız bir şekilde özellikle ölüm üzerinden insanlara nasihat verirken buluruz. İskenderî yine makâmeyi tüm olayı özetleyen bir şiirle bitirir:

“İskenderî’ye dedim ki: Allah seni bağışlasın, bu aklar da neyin nesidir? Bunun üzerine şu şiiri okudu: Bu bir uyarıdır, fakat sessiz mi sessiz. Bir misafirdir, insanla alay eden. Ölümün bir gölgesidir fakat ben onu yolcu edene kadar benimle kalan.”

Vaaz silsilesindeki Kur’an-ı Kerîm’den iktibâslar ise şöyledir:

“Ey insanlar, sizler başıboş bırakılmadınız.⁸⁶ (...) Hakikaten de mahlukatı bilerek ilk kez yaratan, çürümüş kemikleri bir araya getirir.⁸⁷ (...) Dini inkâr eden ve Kur’ân’ı parçalara ayıran⁸⁸ mühlitlerin iddiaları boşa çıkmıştır. (...) Gerçekten sizler boşuna yaratılmadınız.”⁸⁹

Va’ziyye makâmesinden sonra sırasıyla Esvediyye, Irâkiyye, Hamdâniyye, Rusâfiyye, Miğzeliyye, Şîrâziyye, Hulvânîyye, Nehîdiyye ve İblîsiyye makâmelerinde herhangi bir âyet veya hadis kullanımına rastlanmamıştır. Ermeniyye makâmesinde ise, kalıplaşmış Kur’ân âyetleri arasından yalnızca “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ”⁹⁰ ifadesine yer verilmiştir. Takip eden otuz yedinci makâme Nâcimiyye’den itibaren, Saymeriyye’ye kadar uzanan Halefiyye, Nîsâbüriyye, ‘il-miyye ve Vasiyye makâmelerinde de benzer şekilde herhangi bir âyet veya hadis tespit edilememiştir. Saymeriyye’de ise iki âyete atıfta bulunulduğunu görüyoruz: Bunlardan ilki “iki

⁸³ Hemedânî, *Maḳāmât*, 142; Âl-i İmrân 3/154.

⁸⁴ Hemedânî, *Maḳāmât*, 144; et-Tevbe 9/65.

⁸⁵ Hemedânî, *Maḳāmât*, 145; el-Bakara 2/85.

⁸⁶ el-Kıyâmet 75/36.

⁸⁷ Yâsîn 36/28-29.

⁸⁸ el-Hicr 15/91.

⁸⁹ el-Mü’minûn 23/115.

⁹⁰ el-Bakara 2/156.

denizin birleştiği yer”⁹¹ ile “Yalnızca Yakub’un içinde bir arzu vardı, onu yerine getirmiş oldu.”⁹² ifadeleridir.⁹³

Dînâriyye makâmesinde İsâ b. Hişâm, Bağdat’ın en kurnaz dilencisine sadaka vermek için bir adakta bulunur ve akabinde Ebû'l-Feth el-İskenderî ile denk gelir. Fakat orada birden fazla dilenci vardır. Sadakayı kime vereceğine karar vermek için dilencileri sözlü bir atışmaya teşvik eder. İki dilenci, abartılı ve hiciv yüklü ifadelerle birbirini kötülemeye başlar. Bu atışma sırasında biri, karşısındakine “يَا مُنْعَ الْمَاعُونِ” diyerek Mâûn sûresine telmihte bulunur. Mâûn, günlük hayatta ödünç alınan kap-kacak anlamına geldiği gibi, Kur'ân'da zekât anlamında da kullanılır.⁹⁴ Hemedânî “yâ men'e'l-mâ'ûn” ifadesiyle Mâûn sûresindeki “يَتَمَنَّوْنَ الْمَاعُونِ” (yemne'ûne'l-mâ'ûn) âyetine hem anlam yönünden hem de fonetik paralellik açısından dikkat çekici bir telmihte bulunur.⁹⁵

Hemedânî'nin Dinâriyye'den sonra Şi'riyye, Mulûkiyye, Sufriyye, Sâriyye ve Temîmiyye makâmelerinde herhangi bir alıntılama rastlanmamıştır. Geriye kalan Hamriyye, Metlabiyye ve Bişriyye makâmelerinden yalnızca Hamriyye ve Metlabiyye'de Kur'ân-ı Kerîm'den iktibâs vardır. İsâ b. Hişâm ve arkadaşlarının bir gece şarap içtikleri, sabah ezanıyla birlikte pişman olup camiye koştukları, ancak bu geçici tövbenin ardından yeniden şaraphaneye döndükleri; burada Ebû'l-Feth el-İskenderî ile karşılaştıkları, onun kendisini bir zaman mihraba, bir zaman ise şaraphaneye yönelen biri olarak tanımladığı ve İsâ'nın bu durumdan ibret alarak Allah'a sığındığını anlattığı Hamriyye makâmesinde, iki âyetten iktibâs edilmiştir. Hemedânî şu ifadelerinde âyetten iktibâs etmiştir: “Allah'ın yapılmasına izin verdiği bu evlere”⁹⁶ gelen ve köklerinin kesilmesine⁹⁷ izin verdiği bu kişilerin hak ettiği nedir?”⁹⁸

Matlabiyye Ebû'l-Feth el-İskenderî'nin ismen geçmediği fakat davranış ve nüanslarla karakter olarak var olduğu bir makâmedir. Bu makâmede İsâ b. Hişâm, hoş mizaçlı bir toplulukla sohbet ederken aralarındaki sessiz, kısa boylu bir genç zenginliği küçümseyen etkileyici bir konuşma yapar ve iki büyük hazinenin yerini bildiğini söyler. Topluluk, bu hazinelerden birini bulmaları hâlinde üçte ikisinin ona ait olmasını teklif eder; genç ise “sizin olmayanı vermek kolaydır” diyerek aslında onları ince bir alayla kandırır. Bunun ardından onlardan paraları toplar ve “yarın burada buluşalım” diyerek sahte bir vaatle ayrılır. İsa'nın onunla geçmişte karşılaşmış olduğunu hissetmesi ve gencin bunu doğrulaması da onun Ebû'l-Feth olduğunu gösterir. Bu makâmede Hemedânî, gencin İsâ b. Hişâm'la daha önce tanıştığını ve birlikte yolculuk yaptıklarını doğrulaması üzerine, anlatıcının “Seni bana unutturan, şeytandan başkası değildir.” ifadesine yer verir.⁹⁹ Bu söz, Kur'ân-ı Kerîm'de Hz.

⁹¹ er-Rahmân 55/19; el-Furkan 25/53; el-Kehf 18/60.

⁹² Yûsuf 12/68.

⁹³ Hemedânî, *Maḳāmât*, 238, 244.

⁹⁴ İbrâhîm Mustafâ vd., *el-Mu'cemü'l-vasîṭ* (Kahire: Dâru'd-Da've, ts.), 2/878.

⁹⁵ Hemedânî, *Maḳāmât*, 247-248.

⁹⁶ en-Nûr 24/36.

⁹⁷ el-Enfâl 8/7.

⁹⁸ Hemedânî, *Maḳāmât*, 271.

⁹⁹ Hemedânî, *Maḳāmât*, 278.

Musa'nın Hızır'la yaptığı yolculuk sırasında, yanındaki gencin balığın kaybolduğunu haber vermeyi unuttuğunda söylediği "Onu sana söylemeyi bana unutturan, şeytandan başkası değildir." âyetinden¹⁰⁰ alınmış ve makâmelerdeki son iktibâstır.

Sonuç

Makâme türü, Abbâsîler döneminin toplumsal yapısı ve entelektüel ortamı içerisinde gelişmiş hem anlatı teknikleri hem de işlediği temalar bakımından özgün bir edebî tür haline gelmiştir. Dönemin sosyal sıkıntıları, gelir eşitsizliği, dilencilik, göçebelik gibi meseleler bu türde yer bulmuş ve halkın yaşadığı gerçeklik, sanatkâr bir dille edebiyata taşınmıştır. Hemedânî ise makâme türünü sistematik bir yapıya kavuşturarak hem içerik hem de biçim bakımından bu türün kurucu isimlerinden biri olmuştur.

Kur'ân'dan yapılan iktibâsların makâmelerde önemli bir yer tuttuğu görülmüştür. Hemedânî, bu iktibâsları bazen bir dua cümlesinde, bazen de kurnaz bir karakterin insanları etkilemek için kullandığı sözlerde değerlendirmiştir. Bu durum, onun Arap dili üzerindeki hakimiyetinin yanı sıra din ve kültür ile kurduğu bağlantıyı ortaya koymuştur. Çalışmada iktibâsların şiirde ya da nesirde kullanımı konusundaki farklı görüşlerin de makâmelerde karşılık bulduğu anlaşılmıştır. Hemedânî'nin özellikle dilencilik ve nasihat gibi bağlamlarda âyetleri özenle seçip yerleştirdiği, bazen doğrudan bazen dolaylı yollarla Kur'ân'la metin arasında anlamlı bağlar kurduğu tespit edilmiştir.

Hemedânî'nin makâmeleri anlatı yapısı ve içerdiği dinî ve kültürel göndermelerle klasik Arap edebiyatında özgün bir yer edinmiştir. Kur'ân'dan yapılan iktibâslar bu eserlerin anlamını ve etkisini pekiştiren bir unsur olmuş; makâme türünün sadece edebî bir form değil, aynı zamanda bir düşünce aktarım aracı olduğunu göstermiştir. Bu yönüyle Hemedânî hem yaşadığı dönemin ruhunu yansıtan hem de sonrasındaki edebiyat anlayışını etkileyen kalıcı bir miras bırakmıştır.

¹⁰⁰ el-Kehf 18/63.

Kaynakça

- Ahmed Efendi, Manastırlı Dâniş. *Maḳāmât-ı Harîrî Şerhi*. haz. Seda Kurt İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021.
- Aladağ, Mehmet Şirin. *Arap Edebiyatında İktibas Sanatı*. Van: Van Yüzüncü Yıl Ünivetsitesi, Sosyal Bilimler Enstisüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Aşık, Nevzat. “Bedüzzaman el-Hemedânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 11 Haziran 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bediuzzaman-el-hemedani>
- Ayyıldız, Erol. “Makâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 11 Haziran 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/makame>
- Bayram, Selahattin. “Harîrî’nin Makâmât Adlı Eserine Sosyo-Ekonomik Yönden Bir Bakış”. *EKEV Akademi Dergisi* 14/42 (2010), 137-148.
- Çelebi, Âşık. *Meşâ’ırü’ş-şu‘arâ*. 3 Cilt. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010.
- Dayf, Ahmed Şevki. *el-Fennü ve mezâhibühü fi’n-nesri’l-‘Arabî*. Kâhire: Dâru’l-Me‘ârif, 10. Basım, 1983.
- Dayf, Ahmed Şevki. *el-Maḳâme*. Kahire: Dâru’l-Me‘ârif, 3. Basım, ts.
- Dayf, Ahmed Şevki. *Târîhu’l-edebî’l-‘Arabî*. 10 Cilt. Mısır: Dâru’l-Me‘ârif, 1960.
- Douglas, Fedwa Malti. “Makâmât ve Edebiyat Hemedânî’nin ‘el-Makâmâtü’l-Medîriyye’si”. çev. Ömer Kara. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2012), 185-208.
- Durmuş, İsmail. “Mizah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Ekim 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mizah>
- Efil, Muhammed. *Klasik Arap Edebiyatında Bir Mizah Tekniği Olarak Kutsal Metnin Gücünden Yararlanma*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Er, Rahmi. *Bedü’z-Zamân El-Hemezânî ve Makâmeleri*. Ankara: Hece, 2020.
- Goldziher, Ignaz. *Klasik Arap Literatürü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2016.
- Gülle, Sıtkı. “Arap Edebiyatında ‘Makame’ ve El-Harîrî’nin Osmanlı Medreselerinde Yüksek Arapça Öğretimi Çerçevesinde Okutulan ‘El-Makamat’ı”. *Darulfunun İlahiyat* 2 (2000), 179-201.
- Gülle, Sıtkı. *el-Harîrî Hayatı, Arap Dil ve Edebiyatına Dair Çalışmaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Halebî, İbnü’l-Esîr. *Cevheru’l-kenz*. İskenderiye: el-Me‘ârif bi’l-İskenderiyye, 2009.
- Harîrî, Muhammed. *Maḳāmātu’l-Ḥarîrî*. Beyrut: Dâru Beyrût, 1978.
- Hatîb el-Kazvînî. *Telhîşü’l-Miftâḥ fi ‘ulûmi’l-belâğa*. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1904.
- Haskefî, İbn Ebî Lutf. *Refu’l-iltibâs ‘an münkiri’l-iḳtibâs*. Beyrut: Dâru’l-Meşrik, ts.

- Hemezânî, Bedî'z-zamân. *Maḳāmât*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2005.
- Hemezânî, Bedî'z-zamân. *Resâ'il*. Mısır: Matba'atu Hindiyeye, 3. Basım, 1898.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-a'yân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İbn Hicce. *Ḥizânetü'l-edeb ve ğâyetü'l-ereb*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l -Hilâl, 2004.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-ʿArab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1992.
- İbşihî, Şihâbuddîn. *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- Kâdî İyâz. *İkmâlü'l-mu'lim bi fevâ'idü Müslim*. 9 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ', 1998.
- Mu'abbid, Muhammed Ahmed Muhammed. *Nefeḥât min 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 2005.
- Murâdî, Muhammed Halîl. *Silkü'd-dürer fî a'yânî'l-ḳarnî's-sânî 'aşer*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1988.
- Mustafâ, İbrâhîm vd. *el-Mu'cemü'l-vasîf*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'd-Da've, ts.
- Prendergast, W.J. *The Maqamat of Badi' al-Zaman al-Hamadani: With Introduction and Notes*. Londra: Forgotten Books, 2. Basım, 2008.
- Sarıkaya, Muammer. "Abbasiler Dönemi Arap Edebiyatında Dilencilik ve Dilenci Şairler". 489-507. İstanbul: Yiltem Matbaası, 2008.
- Seâlibî, Ebû Mansûr. *Yetîmetü'd-dehr fî meḥâsini ehli'l-ʿasr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Süyûtî, Celaleddîn. *el-Ḥavî li'l-fetâvî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tıba'a, 2004.
- Süyûtî, Celaleddîn. *Şerḥu 'Uḳûdi'l-cümân fi'l-me'ânî ve'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011.
- Şeybânî, Ebû Amr. *el-Cîm*. 3 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme, 1974.
- Tanır, Emrullah. *Ziyâüddîn İbnü'l-Esîr'in el-Vesyyü'l-Merkûm Adlı Eseri Işığında Hallü'l-Manzûm Sanatı*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Teftâzânî. *el-Muṭavvel*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2013.
- Van Dyck, Edward Cornelius. *İktifâ'u'l-ḳânû' bimâ hüve maṭbû'*. Mısır: Matba'atü't-Te'lîf, 1896.
- Zebîdî, Murtazâ. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Ḳāmûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enba', 1965.
- Zeyyât, Ahmed Hasan. "Bedî'uzzamân el-Hemedânî". *Mecelletü'r-Risâle* 46 (Mayıs 1934), 43.

Qur'anic Quotations in the Maqāmāt as a Literary Genre: The Example of Badī' al-Zamān al-Hamadhānī

Extended Summary

This article examines the use of Qur'anic citation (iqtibās) in maqāmāt, a literary genre that emerged during the 'Abbāsīd period, through the example of Badī' al-Zamān al-Hamadhānī. The 'Abbāsīd era stood out not only for its political turbulence but also as a period of remarkable cultural and scientific dynamism. Social transformations, sectarian conflicts, and power struggles deeply influenced literary production; the Arabic language flourished both scientifically and artistically. Within this context, the maqāma genre arose, marked by linguistic play, satirical tone, and sharp social observation, and captivated both the elite and the common people. Beyond being a mere narrative form, the maqāmāt reflected the social structure of their time. Amid famine, epidemics, and economic hardship, when the streets were filled with beggar groups known as the "Sāsāniyyūn", maqāmāt were enriched with themes deeply rooted in real life, such as poverty, mendicity, cunning, and verbal ingenuity. Initially performed in royal courts, the genre gradually evolved into stories centered on clever beggars and their eloquent deceptions.

The term maqāma derives from the Arabic root meaning "to stand" or "a place where people gather," and over time came to denote the stories or anecdotes told in such gatherings. Written in rhymed prose (saj'), maqāmāt represent one of the most challenging and refined forms of Arabic prose, demanding a high degree of linguistic mastery to arrange words both harmoniously and meaningfully. The first person to introduce this form systematically into Arabic literature is considered to be Badī' al-Zamān al-Hamadhānī. Born in Hamadhān in 358 AH as Abū al-Faḍl Aḥmad b. al-Ḥusayn b. Yaḥyā al-Hamadhānī studied under renowned scholars such as Ibn Fāris, the famous linguist, and 'Īsā b. Hishām, who later lent his name to the narrator figure in the maqāmāt.

At the age of twenty-two, al-Hamadhānī left his hometown and traveled to Rayy, Jurjān, and Nishāpūr, where he composed his celebrated work Maqāmāt. He claimed to have dictated around four hundred maqāmāt, stating that his compositions were the result of deliberate planning and preparation. Each maqāma typically revolves around two main figures: the narrator 'Īsā b. Hishām, who recounts the events, and the protagonist Abū al-Faḥ al-Iskandarī, a cunning character who employs eloquence, rhetoric, and wit for material gain. The central focus of this study, iqtibās, literally means "to take a spark from fire" or "to take knowledge" in Arabic, and is classified in rhetoric (balāgha) as a literary device. According to al-Khaṭīb al-Qazwīnī, iqtibās occurs when a passage from the Qur'an or ḥadīth is quoted without explicit attribution to its source. Scholars have long debated whether such quotations are religiously permissible. Depending on context and intent, iqtibās is traditionally divided into three categories: mardūd (rejected), maqbūl (acceptable), and mubāḥ (permissible).

Mardūd iqtibās refers to the use of Qur'anic phrases in ways that distort their meaning or contradict Islamic doctrine and ethics. Qāḍī 'Iyāḍ, for instance, condemned using Qur'anic phrases in jokes, proverbs, or trivial speech as diminishing the sanctity of the Qur'an.

Maqbūl iqtibās denotes quotations that preserve both the wording and meaning of the Qur'an and serve noble purposes, such as praising the Prophet. Ibn al-Athīr considered such usage acceptable as long as it did not imply disrespect toward divine rulings or prophets. Mubāḥ iqtibās, according to most scholars, refers to quotations in letters, lyrical prose, or stories where Qur'anic wording and meaning are kept intact and used appropriately. Al-Hamadhānī skillfully integrated Qur'anic verses into his maqāmāt. His iqtibās often served to intensify emotional or rhetorical effect—for instance, enhancing the persuasive power of prayers or the cunning speeches of his characters. His quotations are categorized into two types: al-iqtibāsu'n-naṣṣī (direct citation) and al-iqtibāsu'l-ishārī (implicit or allusive citation), depending on whether the original wording was preserved.

In the first maqāma, al-Maqāma al-Qarīdiyya, he concludes with a reference to verse 18 of Sūrat al-Shu'arā', when the narrator recognizes the true identity of the trickster. In al-Maqāma al-Ādharbayjāniyya, eleven different verses are quoted, with the protagonist manipulating prayers for beggary, blending verses seamlessly into the narrative. Here, al-Hamadhānī often replaces verbs with active participles (ism al-fā'il), showcasing subtle examples of al-iqtibāsu'l-ishārī.

In al-Maqāma al-Bukhāriyya, a verse from Sūrat al-Baqara is cited to encourage generosity and sympathy toward beggars. In al-Maqāma al-Qazwīniyya, he employed Qur'anic citation within poetry for the first time. In al-Maqāma al-Wa'ziyya, Abū al-Faṭḥ delivers a sermon on death, quoting four different verses to underline the religious and moral dimension of his discourse. In al-Maqāma al-Madīriyya, a single citation appears, referring to an absurd past incident that led to the protagonist's imprisonment over a meal, with an allusion to the Companions of the Cave (Aṣḥāb al-Kahf) from Sūrat al-Kahf. Finally, in al-Maqāma al-Maṭlabiyya, after the trickster deceives people with false promises, the narrator recalls him through an allusion to the story of Moses and al-Khiḍr in the same surah. Overall, al-Hamadhānī's Qur'anic citations appear across a wide range of contexts—from worldly themes like beggary and deceit to religious themes such as preaching and moral instruction. Through these intertextual uses, he both enriched the meaning and aesthetic power of his narratives and positioned the maqāma not merely as a literary form but as a medium of thought and reflection. His mastery of iqtibās contributed to making the maqāmāt of al-Hamadhānī a lasting milestone in classical Arabic literature, notable for both their content and style.

Keywords

Arabic Language and Rhetoric, Abbasid, Badī' al-Zamān, Iqtibās, Maqāma.